

ԳՅՈՒՄՐԻ

Պատմականորեն Կուժայրի, ապա՝ Գյումրի (մինչև 1840թ.), Ալեքսանդրապոլ (1840–1924), Լենինական (1924–1990), Կուժայրի (1990–1992) և դարձյալ Գյումրի վերանվանված բնակավայրը հանրապետության երկրորդ խոշոր քաղաքն է, ՀՀ Շիրակի մարզկենտրոնը:

Իբրև բնակավայր՝ պատմական Գյումրին ունի հարուստ պատմամշակութային ժառանգություն. քաղաքի տարածքում դեռևս խորհրդային տարիներին իրականացված հնագիտական ուսումնասիրությունները պարզել են, որ մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում այստեղ եղել է երկրագործական նշանավոր կենտրոն, իսկ քաղաքի արևմտյան հատվածի հնավայրերը թվագրվում են ինչպես նեոլիթյան, այնպես էլ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով: Սեպագրերում բնակավայրը հիշվում է Էրիախի կամ Էրիախի երկիր անվանաձևերով:

Միջնադարում բնակավայրի վերաբերյալ վկայությունները կցկտուր են: 1960-ական թթ. քաղաքի պատմական հնավայրի կենտրոնում հայտնաբերվել են վաղմիջնադարյան եկեղեցու մնացորդները: Գրականության մեջ այն առավել հայտնի է Դպրեվանք կամ Կուժայրիի եկեղեցի անվամբ: Եկեղեցին ուղղակյուն հատակագծով, արևելյան խորանին երկու կողմից կից քառակուսի ավանդատներով կառույց է, որի արևմտյան կողմում ուշ միջնադարում զույգ բլուրածն աշտարակներ են ավելացրել ու ողջ կառույցը վերածել ամրոցի: Շինության հատակագծային լուծումներն ընդհանրություններ ունեն Ս. Գայանեի, Մրենի Կաթողիկեի և ժամանակակից այլ հուշարձանների հետ, ըստ այդմ էլ այն համարվում է երկայնական գմբեթավոր կառույցների լավագույն ու նախնական օրինակներից մեկը¹²:

Փաստելի է, որ Կուժայրի-Գյումրիի տնտեսական ու մշակութային կյանքը զարգացում է ապրել սկսած XIX դարից: 1804թ. Գյումրին և նրա շրջակայքը միացվել են Ռուսաստանին, իսկ 1829–1830թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ռուսների հաղթանակով ավարտն էլ ավելի է խթանել նրա բարգավաճմանը: Ստվարացել է ոչ միայն բնակչությունը, այլև այն դարձել է ռազմական նշանակության կարևոր կայան, որտեղ Ռուսաստանը պահում էր մարտունակ կայազոր: 1835-1845թթ. վերակառուցվել է Գյումրիի «Ալեքսանդրապոլ» (Սև բերդ) բերդ-ամրոցը, որի ներսում 1837թ. կառուցվել է Ս. Ալեքսանդրա եկեղեցին: 1837թ. Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ի (1825–1855)՝ Գյումրի կատարած այցից հետո, նրա կնոջ՝ Ալեքսանդրիայի անունով բնակավայրը անվանափոխվել է Ալեքսանդրապոլ և 1840 թվականից ձեռք բերել քաղաքի կարգավիճակ:

XIX դարավերջին Ալեքսանդրապոլն արդեն խոշոր առևտրա-արհեստավորական քաղաք էր, որտեղ արհեստավորների դասն ընդգրկված էր առանձին համքարությունների (եղբայրությունների) մեջ: Հատկապես մեծ համբավ էին վայելում տեղի քարտաշներն ու որմնադիրները: Նրանց ստեղծագործությունների լուռ վկաներն են քաղաքի փողոցները հարդարող շենքերը:

XIX դ. աշխուժացել է նաև տեղի հոգևոր կյանքը. այս շրջանում են կառուցվել Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» (1843–1856), հայկական կաթոլիկ (1849–1854), Ամենափրկիչ (1858–1876), Ս. Նշան (1859–1864), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ «Գեղցոց ժամ» (XIX դ. երկրորդ կես) եկեղեցիները: Հատկապես Ամենափրկիչ եկեղեցին, որի կառուցող վարպետը Թադեոս Անտիկյանն էր, հար և նման է Անիի Կաթողիկե Մայր տաճարին: Եկեղեցին 1988թ. աղետալի երկրաշարժից ավերվելուց հետո վերջին տարիներին վերակառուցվեց և շուտով կվերաբացվի:

12 Ս. Մնացականյան, Երկայնական համակարգերի գմբեթավորումը, «Հայկական ճարտարապետության պատմություն», Կ. Երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 249-250:

Ավելորդ չէ նշել, որ Գյումրիից են սերում մշակույթի ու գիտության բազմաթիվ երախտավորներ. գուսան Շերան (Գրիգոր Տալյան), Երվանդ Լալայան, Ավետիք Իսահակյան, Շուշանիկ Կուրդինյան, Դովհաննես Շիրազ, Արմեն Տիգրանյան, Մկրտիչ Արմեն, Միքեր Մկրտչյան և այլք¹³:

Գյումրիից վաղ արձանագրություններ մեզ հայտնի չեն¹⁴: Քաղաքի վաղագույն վիմագրական ժառանգությունն ամփոփում է XIX դ. երկրորդ կեսն ու նախորդ դարասկիզբը. դրանք հիմնականում եկեղեցիների ու բնակելի որոշ տների վրա պահպանված հիշատակագրություններ են: Այդուհանդերձ, հարկ համարեցինք երկու արձանագրություն պրակում ներառել.

1*. Ս.ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ «ՅՈԹ ՎԵՐՔ» ԵԿԵՂԵՑԻ. արևելյան պատի վերնամասում արտաքուստ ազուցված մարմարե սալին, մանրատառ, 6 տող.

Եօթն վիրաց Ս.Աստուածածնի պատկերս Հասանդալայի վանքից բերուեցաւ
1830թուին Զննեան Պողոս Ժ.վարդապետի ձեռքով 1851ին ներսէս
Ե.կաթողիկոսի հրամանով այն տեղից տարուեց Ս.Էջմիածին որտեղից 1852ին
տեղափոխուեցաւ Աղէքսանդրապոլ և ամփոփուեցաւ այս Ս.Աւստուածածնի Աւագ եկեղեցոյ
ուրմնում և մինչեւ օրս իբրեւ բարեխօս և պաշտպան հաւատացողների Ոխտիս Տէնք
Միշտ աղաղակում ենք Միշտարիւր վասն մեր բարեխօսէ Բրիստոսի մայր Այ մերոյ

Եօթն վիրաց Ս. Աստուածածնի պատկերս Հասանդալայի վանքից բերուեցաւ / 1830 թուին Զառիճու վանքը՝ Զլայնլայթեան Պողոս Ժ. վարդապետի ձեռքով, 1851ին ներսէս / Ե կաթողիկոսի հրամանով այնտեղից տարուեցաւ Ս. Էջմիածին, որտեղից 1852ին / տեղափոխուեցաւ Աղեքսանդրապոլ եւ ամփոփուեցաւ այս Ս. Աւստուածածնի Աւագ եկեղեցում, / ուր մնում է մինչեւ օրս իբրեւ բարեխօս եւ պաշտպան հաւատացողների, ուստի եւ մենք / միշտ աղաղակում ենք մի՛ դադարիր վասն մեր բարեխօսել Բրիստոսի մայր Այ մերոյ:

Ծանոթ. Վիմագիրը «Տիրամոր յոթ վերքը» սրբապատկերի «դեգերումների» քարեղեն վկայությունն է, ըստ որի՝ Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Հասանդալա գյուղի Ս. Աստվածածին վանքից 1830 թ. Պողոս ծայրագույն վարդապետի ձեռքով այն բերվել է Հառիճավանք, որտեղ ավելի քան երկու տասնամյակ մնալուց հետո ներսէս Ե Աշտարակեցի (1843-1857) կաթողիկոսի հրամանով տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին: Այստեղ սրբապատկերը երկար չի մնացել և մեկ տարի անց՝ 1852-ին փոխադրվել է այն ժամանակ Աղեքսանդրապոլ կոչվող ներկայիս Գյումրի քաղաքն ու ամփոփվել նոր կառուցված

13 Տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 569–573: Տե՛ս նաև Լ. Մարտիրոսյան, Ս. Պետրոսյան, Վ. Վարդանյան և ուրիշներ, Գյումրի. քաղաքը և մարդիկ, Գյումրի, 2012:

14 Ս. Աստվածածին «Յոթ Վերք» եկեղեցու հարավարևելյան կողմում Շիրակի թեմի առաջնորդ Տ. Միքայել եպս. Աջապահյանի նախաձեռնությամբ վերջերս հուշակոթող է կանգնեցվել՝ ի հիշատակ ողջ նահատակների: Դուշարձանի հորինվածքում ճարտարապետն օգտագործել է ծագումով Գանձասարից մի փոքրաչափ խաչքար՝ հարազատ XV-XVI դդ., որի ստորին մասում առկա է նաև եղծված ու անընթեռնելի եռատող արձանագրություն:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորաններից մեկում (Ներկայումս՝ աջակողմյան ավանդասենյակում): Հենց այս պատկերի անունից էլ ընդհանրացվել է եկեղեցուն տրվող «Յոթ Վերք» անվանումը:

2*. Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային դռան վերնամասում՝ արտաքուստ ագուցված օնիքսե սալին, 10 տող.

ԱՌԱՄԱԲԱՆԻ
ՏՐՕ ՔՊԱՅԺԱՌԱՓԱՅԼԻՆ
ԵԱԶՂԱՀՐԱՄԱՆԻ ԵՐԿԱՅ
ՎԱԲԱԶՈՒԿԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ
ԶԵՐՄԵՌԱՆԻՆ ԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ
ԱՆՀԱՅՈՑ ՔԱՀԱՔԻՍԿԱՌԻ
ՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
ԿԵՂԵՑԻՍ ՍԿՍԵԱԼ Ի 1859 ԱՄԻ
ՓՐԿԱԿԱՆ ԵՒ ԱԲՐՏԵԱԼ
Ի 1864 ԱՄԻ

ԱՌԱՏԱԲԱՆԻ / ՏՐՕՔ ՊԱՅԺԱՌԱՓԱՅԼ
ԿՆ/ԵԱԶ ՂԱՀՐԱՄԱՆԻ ԵՐԿԱՅ/ՆԱԲԱԶՈՒԿ
ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ / ՋԵՐՄԵՌԱՆԻ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ/ԱՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԻՍ,
ԿԱՌՈՒ/ՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
Ե/ԿԵՂԵՑԻՍ ՍԿՍԵԱԼ Ի 1859 ԱՄԻ /
ՓՐԿԱԿԱՆ ԵՒ ԱԲՐՏԵԱԼ /
Ի 1864 ԱՄԻ:

Հրատ. Գեորգեանց, 127:

Ծանոթ. Վիմագիրն ամփոփում է եկեղեցու շինարարության մանրամասները, համաձայն որոնց՝ սկզբնապես Ս. Աստվածածին, ապա Ս. Նշան անվանափոխված եկեղեցու կառուցման նախաձեռնությունը պատկանում է Արղության-Երկայնաբազուկ նշանավոր իշխանական տոհմի շառավիղներից Ղահրամանին: Վիմագրից դատելով՝ շինարարական աշխատանքներին օժանդակել է նաև տեղի հասարակությունը: Նկատենք, որ Ղահրաման Արղության-Երկայնաբազուկի հանգանակությամբ է հիմնվել նաև Ալեքսանդրապոլի «Արղության» օրիորդաց դպրոցը, որը գործել է 1871–1921 թթ.:

Նախորդ հրատարակիչը եկեղեցու շինարարությունը սկսելու թվականը կարդացել է 1852:

Եկեղեցու հարավային մուտքի վերնամասում ևս օնիքսե սալ է ագուցված, որին Տիրամայրը մանուկ Հիսուսը գրկին և վերջինիս չարչարանքները խորհրդանշող գործիքներով պատկերաքանդակն է: Քարի ստորին մասում փորագրված է՝ 1870: